

Antonio de la Iglesia e a difusión da literatura galega en 1856: un proxecto de antoloxía literaria

Ricardo AXEITOS VALIÑO
Universidade de A Coruña

RESUMO. No Arquivo da Real Academia Galega custódiase o fondo dos irmáns De la Iglesia. Dentro deste atópanse unhas 36 cartas, dos anos 1856 e 1857, que tratan do proxecto de Antonio de la Iglesia de realizar unha antoloxía de autores galegos. Aínda que este proxecto non chegou a materializarse, é un evidente antecedente da antoloxía que el mesmo publicou en 1862 no *Álbum de la Caridad*. Mais esta documentación non só nos achega a este primeiro xerme dos seus traballos como antólogo; este intercambio epistolar permítenos tamén albiscar como se estaba a difundir a literatura galega nunha época na que apenas contamos cun pequeno feixe de publicacións que só nos deixan supor os pasos que se tiñan que estar a dar cara ao agromar do Rexurdimento pleno, que comezaría en 1863 cos *Cantares* rosalianos. Porén, esta documentación demostra que, a pesar do escaso das fontes de información e dos recursos editoriais dos que daquela se dispuña, un grupo de intelectuais estaba a intercambiar información e textos en galego de moi diversos autores e procedencias, se non impresos, polo menos manuscritos, de xeito que escritos daquela aínda inéditos, como as cantigas medievas afonsinas ou, especialmente, as coplas de Sarmiento, puidesen ser coñecidos e lidos.

PALABRAS CHAVE. *Álbum de la Caridad*, Antonio de la Iglesia, antoloxías literarias, *Coloquio en mil duascientas coplas galegas*, literatura galega, Martín Sarmiento, Prerrexurdimento, Rexurdimento.

ABSTRACT. The De la Iglesia's brothers' personal collection is stored in the Archive at the Real Academia Galega. Among the materials, there are 36 letters from 1856-1857 that deal with Antonio de la Iglesia's project to write an anthology on Galician authors. Even though this project was not successfully completed, it is an obvious precedent of the anthology that he did publish in 1862 in the *Álbum de la Caridad*. But these documents not only bring us closer to the first seed of his work as an anthologist, but this epistolary exchange also allows us to observe how Galician literature was being diffused in a time in which there only existed a small bundle of publications, and also allows us to imagine what steps were being taken around the emergence of the full *Rexurdimento*, which would start in 1863 with the *Cantares* by Rosalía de Castro. Nonetheless, these documents demonstrate that, in spite of the lack of informational sources and editorial resources at that time, a group of intellectuals was exchanging information and texts in Galician by different authors and from quite diverse provenance, and that these texts, if not published, were at least manuscripts. In this way, others could learn about and read texts, like Alfonso X's medieval *cantigas*, and, especially, Sarmiento's coplas, that were still unpublished.

KEYWORDS. *Álbum de la Caridad*, Antonio de la Iglesia, literary anthologies, *Coloquio en mil duascientas coplas galegas*, Galician literature, Martín Sarmiento, *Prerrexurdimento*, *Rexurdimento*.

Malia ser Antonio de la Iglesia unha figura importante do noso Rexurdimento, a día de hoxe o seu labor segue a estar relativamente pouco estudado. Porén, á súa ampla produción intelectual e literaria en galego hai que engadir os méritos de ser o editor do primeiro dicionario galego impreso, de fundar e dirixir a revista *Galicia: Revista Universal de este Reino*, así como de publicar dúas antoloxías de autores galegos: *El Idioma Gallego*, editado en 1886 pola Biblioteca Gallega de Martínez Salazar, e o *Álbum de la Caridad*, de 1862, que, ademais de ser a antoloxía pioneira da nosa literatura, foi unha das obras emblemáticas do Rexurdimento da literatura galega.

Con respecto a este último aspecto do seu labor intelectual, pódese dicir que ambas as dúas obras son, en realidade, o froito de toda unha vida dedicada á recolleita de materiais. No fondo da familia dos irmáns De la Iglesia que se custodia no Arquivo da Real Academia Galega¹, consérvase unha colección formada por uns 400 documentos con poemas manuscritos e impresos de diversos autores galegos, datados entre comezos e finais do XIX, moi probablemente resultado do labor colector de Antonio de la Iglesia². É máis, tamén neste fondo documental atopamos o testemuño de que xa a finais da década de 1850 o mestre santiagués tivo, por primeira vez, a idea de publicar unha antoloxía literaria de autores galegos (Saurín de la Iglesia 2003: 105). Aínda que este proxecto non chegou a pasar polo prelo, consérvanse unhas 36 cartas, dos anos 1856 e 1857, cruzadas entre Antonio de la Iglesia e diferentes persoas³, nas que se trata da recolecta de textos para esta antoloxía. Mais esta documentación, non só nos achega a este primeiro xerme dos seus traballos como antólogo da literatura galega. Este intercambio epistolar permítenos tamén albiscar como se estaba a difundir esta nuns anos aurorais no proceso de recuperación do seu cultivo. Desta época apenas contamos cun pequeno feixe de publicacións que só nos deixan supor os pasos que se tiñan que estar a dar cara ao agromar do Rexurdimento pleno que comezaría en 1863 coa aparición de *Cantares*. Porén, esta documentación demostra que, a pesar do escaso das fontes de información e dos recursos editoriais dos que daquela se dispuña, un grupo de intelectuais estaba a intercambiar información e textos en galego de moi diversos autores e procedencias, se non impresos, polo menos manuscritos, de xeito que escritos daquela aínda inéditos, como as cantigas medievais afonsinas ou, especialmente, as coplas de Sarmiento, puidesen ser coñecidos e lidos.

Estes intelectuais, por outra parte, amosaban compartir uns obxectivos comúns. Todos eles coincidían en reivindicaren a necesidade de *textualizar* a lingua galega. A fin de favorecer esta *textualización* nunha lingua daquela aínda esencialmente recluída na oralidade e desprezada como vehículo de expresión intelectual, merecente da letra impresa, este grupo,

---

¹ O arquivo dos irmáns De la Iglesia contén un importante conxunto de documentación producida tanto por Antonio de la Iglesia como polos seus irmáns e sobriños.

O catálogo do arquivo da Real Academia Galega pódese consultar en *Galiciana: Arquivo Dixital de Galicia* (en liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/inicio/inicio.do>>), páxina web mantida pola Xunta de Galicia. Nela non só se atopa a descrición deste fondo e dos documentos que nel se conservan, aínda máis, o investigador ou o curioso teñen á súa disposición acceso á dixitalización completa do mesmo.

² Aínda que algúns dos manuscritos son autógrafos dos seus autores, moitos son copias debidas á man de Antonio de la Iglesia.

³ Consérvanse, ademais das respostas dos correspondentes de Antonio de la Iglesia, borradores das cartas deste, de xeito que en moitos casos temos unha visión completa do diálogo epistolar.

traballaba para proporcionar aquelas ferramentas que consideraba fundamentais para tal fin: antoloxías, que probasen a validez literaria da lingua, así como dicionarios e gramáticas nos que fundamentar a ortotipografía do impreso en galego. Ademais, esta reivindicación presentábase, sempre, solidariamente unida á conciencia de estar con ela a loitar pola dignidade da cultura que nesa lingua se expresaba.

Pretendemos pois, neste traballo, facer un mínimo estudo do fondo documental de Antonio de la Iglesia, tanto para coñecer un pouco máis do seu labor antoloxal como para percorrer os ronseis que nos descobre sobre o coñecemento e a difusión da literatura galega entre os seus contemporáneos.

1. UN PROXECTO DE ANTOLOXÍA LITERARIA GALEGA

En marzo de 1856, Antonio de la Iglesia comezou a buscar informantes que puidesen axudarlle a recoller materiais cos que nutrir unha antoloxía literaria galega que tiña o proxecto de publicar. Do día 9 dese mes son dous borradores de carta de Antonio aos seus amigos Manuel Anta e Florencio Pol, primeiros testemuños deste proxecto. Tamén, a finais de marzo e comezos de abril, apareceu nos xornais madrileños *La Iberia*, *La España* e *La Nación*, e no xornal galego *La Oliva*, de Vigo, un solto de idéntico texto, no que se anunciaba que na Coruña se quería «publicar una colección de todas las poesías notables escritas en gallego desde el reinado de don Alfonso el Sabio»⁴. Aínda que en ningún dos xornais se menciona o nome do autor, sen dúbida refírense ao noso personaxe.

O traballo de recompilación de textos debeu de avanzar con rapidez se cremos nas palabras que o mestre santiagués dirixiu a José Pacheco, a quen aseguraba, dous meses despois de comezar a solicitar materiais aos seus informantes, que tiña «reunidas para su publicación las poesías que se calcula llenarán más de dos tomos en 4º. Y estaría saliendo la edición si lo permitiera el orden que se propone adoptar [...]» (ARAG 1856-V-258)⁵. Como queira que sexa, a última xestión de De la Iglesia que coñecemos para recoller textos para a súa antoloxía, é unha carta que este enviou a Andrés Bellón Somoza o 11 de agosto de 1857. Aínda que nela declaraba ter «muy adelantados los trabajos» (ARAG 1857-V-28), a verdade é que deste proxecto nada máis sabemos.

1.1. Os informantes

Para levar a cabo a procura de textos, Antonio dirixiuse por carta a toda unha serie de personaxes, solicitando deles tanto obra propia como información sobre outros autores

---

⁴ *La Iberia*, Madrid, 27 de marzo de 1856, p. 4, primeira columna; *La España*, Madrid, 28 de marzo de 1856, p. 1, ao final da terceira columna; *La Nación*, Madrid, 29 de marzo de 1856, p. 3, columna terceira, e *La Oliva*, Vigo, 5 de abril de 1856, p. 3, segunda columna.

⁵ En realidade estas liñas aparecen nun borrador de carta de Antonio de la Iglesia a Francisco Javier Rodríguez, no que indica ao bibliotecario santiagués, que facía de intermediario co músico, o que este ten que escribirlle a Pacheco. Cabe a posibilidade de que estas palabras só fosen unha pequena esaxeración co obxectivo de animar a Pacheco a colaborar.

dos que tivesen noticia. Moitos deles eran amigos, mesmo dos seus tempos de estudante, ou colegas do corpo de mestres de instrución. Neste grupo entrarían Manuel Anta⁶, Domingo Camino⁷, Tomás Luciano Carreira⁸, Juan García Conde⁹, Pedro Antonio Gil¹⁰, Florencio Pol¹¹, Manuel Vázquez de Parga¹² e José María Vidal¹³.

Mais tamén se dirixiu a persoas coas que non tiña relación previa ningunha, pero das que supuña que lle podían servir de axuda, ben por coñecelos ao ter noticia de que publicaran poemas en galego ou estudos de lingua e historia galegas, ben por seguir suxestións doutros dos seus correspondentes. Deste xeito, contactou con Andrés Bellón y Somoza¹⁴, Francisco Javier Rodríguez¹⁵, Antonio Vicente Turnes del Río e Marcial Valladares.

Finalmente, outros acabaron colaborando con Antonio de la Iglesia pola mediación previa dalgún dos seus informantes. Así foron os casos de Baltar, Cupeiro¹⁶, Vicente

---

⁶ Anta foi compañeiro de estudos de Antonio na Escola-Seminario Normal de Madrid (Saurín 2003: 40). En 1856 era director da Escola Normal de Lugo (*Guía de forasteros de Madrid* 1856: 433).

⁷ Tanto Domingo como o seu irmán Alberto eran vellos coñecidos de De la Iglesia, desde os seus tempos composteláns (Saurín 2003: 41).

⁸ Foi secretario da Xunta de Instrución Pública de Lugo e logo, Inspector de Primeiro Ensino da provincia da Coruña (solto da terceira plana de *El Lucense* do 2 de abril de 1897).

⁹ Informante de San Lourenzo de Piñor (Barbadás). Posiblemente era o cura desta parroquia (BOPOR 25/V/1852 e 15/II/1853). Respondeu aos pedimentos de De la Iglesia, remitindo «algunas composiciones gallegas que he podido pescar con bastante trabajo» (ARAG 1856-VII-3), mais non logramos identificar cales eran estes textos nin os seus autores.

¹⁰ Irmán do médico José María Gil Rey (ARAG 1856-V-18), outro vello amigo do mestre santiagués (Saurín 2003: 40).

¹¹ Notario en Ordes desde 1852 (*Gazeta de Madrid*, n.º 6520, 29/IV/1852). Foi autor dun folleto teosófico (Carballo Calero 1981: 125), ademais de practicante do «magnetismo» (*Gaceta de Galicia*, n.º 58, 14/III/1890, p. 2).

¹² Conde de Pallares, foi xefe do conservadorismo lugués. No *Álbum de la Caridad* recóllese un poema da súa autoría, froito das súas inquedanzas literarias xuvenís (Barreiro Fernández 2003: 1.º vol., 735-8).

¹³ Mestre, en 1852 fundou unha escola de «obra pía» en Luou, Teo (ARAG 1852-1854). En 1856 está en Padrón, onde realiza diversas pescudas para o inspector coruñés. A el volveu a recorrer Antonio de la Iglesia en 1860 para buscar subscritores á revista *Galicia* entre os mestres da zona (ARAG 1860-IX-15).

¹⁴ Cando De la Iglesia se pon en contacto con el, era capitán do rexemento de infantaría «De la Primera», en Madrid. Antonio declara na súa carta a Bellón, que chegou a el por indicacións de alguén do que non da o nome. O militar publicara un poema en galego, «Alborada gallega», en *El Norte*, Madrid, n.º 9 (6/VI/1853), p. 144.

¹⁵ Bibliotecario da universidade santiaguesa, foi, como veremos, un dos colaboradores máis atentos de Antonio de la Iglesia no seu proxecto antolóxico. Polas datas nas que De la Iglesia ponse en contacto con el, estaba a elaborar un dicionario galego-castelán, e xa tiña reunido diversos materiais que compartiu co coruñés. Falecido en 1857, deixou o seu dicionario inédito, ata que anos despois foi editado por *Galicia: Revista Universal de este Reino*, a revista do mestre herculino.

¹⁶ Na correspondencia de De la Iglesia con José M. Vidal, de Padrón, aparecen citados un Baltar e un Cupeiro, como persoas ás que Vidal acudiu en busca de información. No caso do primeiro, polas datas, debe de tratarse do farmacéutico José Baltar, membro dunha ilustre familia desa vila, que cultivou a amizade de Rosalía de Castro e de Manuel Murguía. Por outro lado, na *Guía mercantil de España* de 1829 (*Guía* 1829: 463) menciónase, entre os comerciantes de Padrón, a un José Prieto Cupeiro, quizais o personaxe aludido por Vidal e De la Iglesia.

Fociños¹⁷, Francisco Lamas¹⁸, José Pacheco¹⁹, Eugenio Reguera Pardiñas²⁰, Manuel Rodríguez Cobián²¹ e José Varela de Montes²².

Estes son os informantes dos que temos noticia grazas á documentación conservada, mais non é descartable que houbese outros, dos que non conservamos referencias documentais. De feito, De la Iglesia, á morte de Alberto Camino, nunha necrolóxica publicada na *Galicia*, dicía terlle pedido copia dos seus poemas para un proxecto de antoloxía «de poesías en galego desde Alfonso el Sabio a nuestros días» (Iglesia 1861-III-15), sen dúbida falando deste primeiro intento. Non obstante, non coñecemos documento ningún que testemuñe esta solicitude. Por outra parte, consérvanse varias cartas cruzadas entre Xoán Manuel Pintos e o mestre santiagués, a primeira datada en setembro de 1857. Aínda que non tratan explicitamente do tema da colección poética, esta correspondencia parece indicar que tiveron unha relación previa, que quizais se iniciou co gallo dos traballos de colecta para a antoloxía. De feito, Pintos nunha das súas cartas informábo sobre obras de Pardo de Andrade²³. Ademais, xa en marzo de 1856 De la Iglesia recoñecía en carta a Francisco Javier Rodríguez estar en posesión dun exemplar da *Gaita gallega* (ARAG 1856-III-25).

Tamén podemos mencionar que a profesora María Rosa Saurín conserva un exemplar de *La flor* de Rosalía de Castro dedicado pola autora ao seu «querido amigo» Antonio de la Iglesia²⁴. Aínda que a dedicatoria non fose escrita necesariamente en 1857, ano de publicación da obra, non é impensable que ambos dous autores galegos se coñecesen en Santiago de Compostela na primeira metade da década de 1850. No *Álbum de la Caridad* inclúense varios poemas en galego e máis en castelán de Rosalía, porén, non hai constancia de que nos anos de 1856 e 1857 Antonio tivese contactado con ela para pedirlle material, nin nas cartas que chegaron aos nosos días hai mención ningunha á autora.

---

¹⁷ Rendeiro santiagués, ben acomodado, que cultivou a pintura (Pereira & Sousa 1993). En *Galicia: Revista Universal de este Reino*, n.º 11, publicou o traballo «Gritos de Santiago en 1844». Tamén aparece no mosaico do *Álbum de la Caridad* cun poema en castelán.

¹⁸ Médico do cabido da catedral de Mondoñedo. Antonio de la Iglesia púxose en contacto con el como mediador para conseguir as panxoliñas de Mondoñedo.

¹⁹ José Pacheco Basanta (1795-1865) foi mestre de capela da catedral de Mondoñedo desde comezos do XIX ata a súa morte e musicou un bo número de vilancicos galegos para a liturxia mindoniense do Nadal (Villanueva 1994: 144-65).

²⁰ Gobernador civil de diferentes provincias baixo gobernos moderados, foi un intelectual interesado na historia e literatura galegas, reunindo, nas décadas de 1840 e 1850, diversos materiais manuscritos que actualmente consérvanse no Arquivo Histórico Nacional. Entre estes atópanse un vocabulario galego-castelán, probablemente da súa autoría, e uns *Apuntamentos históricos sobre a vila de Noia*, estes asinados por el, ambos editados recentemente (Xove Ferreiro 2009: 255-7). Por mediación de Francisco Javier Rodríguez, ofreceulle a Antonio de la Iglesia material «que cree tiene en la aldea» (ARAG 1856-VI-29), mais non conservamos máis mencións desta posible colaboración.

²¹ Avogado iriense, Antonio de la Iglesia contactou con el por mediación do mestre José María Vidal.

²² Médico santiagués, foi catedrático da Universidade de Compostela. De la Iglesia publicou na revista *Galicia* un discurso que este deu en 1863 como director da Sociedade Económica de Amigos do País co gallo dunha entrega de premios concedidos por esta institución.

²³ Juan Manuel Pintos comentoulle que vira un impreso dos *Rogos d'un gallego* de Manuel Pardo de Andrade (ARAG 1858-II-22), respondéndolle Antonio que xa coñecía a obra (ARAG 1858-III-17).

²⁴ Agradecemos a M.ª Rosa Saurín de la Iglesia a súa amabilidade por darnos esta valiosa información.

1.2. Descrición do proxecto

O mestre santiagués explicaba aos seus correspondentes que a súa intención era reunir «una colección de poesías gallegas de todos los autores» (ARAG 1856-III-9^{1 e 2}), «antiguos y modernos» (ARAG 1856-III-12 e 14), o que coincide co dito nos anuncios da prensa madrileña e viguesa antes mencionados. Tamén mencionaba que a súa idea era que a obra ofrecese unha ampla representación xeográfica dos autores, tal e como lle especificaba a Francisco Javier Rodríguez: «ando inquiriendo y escribo a todos los amigos de todos los pueblos de Galicia para que puedan reunirse obras de muchas localidades y con esto más caudal de voces» (ARAG 1856-III-25)²⁵.

Por outro lado, aínda que De la Iglesia na maioría das cartas só precisaba que buscaba textos en galego, parece que tamén valorou a posibilidade de reunir igualmente obra en castelán de autores galegos. O 14 de maio de 1856, Francisco Javier Rodríguez dicíalle:

Yo infiero que usted desea imprimir toda composición poética de autor gallego en cualquier idioma o dialecto en que esté compuesta. Yo abundo en el mismo sentido ya sea en tomo a parte ya en uno solo, si se acomodasen (ARAG 1856-V-14).

Ao que Antonio respondía o 16 dese mesmo mes:

Y en efecto, lo que deseo es dar a luz enseguida de las poesías gallegas, las castellanas de poetas de Galicia, especialmente las que no hayan visto la luz pública como son muchas de Fruime el 1º que ya tengo (ARAG 1856-V-16).

Igualmente nun texto para Vicente Fociños, De la Iglesia volvía incidir nesta idea:

El pensamiento es publicar primeramente en un tomo una colección, o más, de poesías en gallego de todos los autores, desde Alfonso el Sabio hasta nuestros días [...] A dicha publicación seguirá la de poesías de autores gallegos que hayan escrito en castellano, prefiriendo las inéditas y las que tengan por objeto nuestro país, nuestras glorias, costumbres, tradiciones, etc.: todas las que sirvan para dar a conocer y realzar a Galicia y a sus hombres (ARAG 1856-V-28).

1.3. Xustificacións e motivos do traballo

Cando o noso autor explicaba aos seus informantes os motivos que o animaban á publicación da antoloxía proxectada, repetía sempre que o que o movía era a reivindicación das glorias de Galicia, co obxectivo tanto de demostrar aos propios galegos a importancia da súa cultura como de contestar á imaxe negativa que os galegos e a súa fala tiñan pasado o Cebreiro²⁶. Así, por exemplo, a Marcial Valladares, tras pedirlle que lle remitise algunha das súas obras con destino á antoloxía, dicíalle:

---

²⁵ Efectivamente, se reparamos nos seus informantes, estes están espallados pola xeografía galega. Así, por exemplo, en Lugo están Manuel Anta, o conde de Pallares e Tomás Luciano Carreira, en Santiago Francisco Javier Rodríguez, mentres que García Conde é de San Lourenzo de Piñor (Barbadás), Florencio Pol en Ordes e en Padrón José María Vidal. Ademais a moitos destes pídelles o coruñés que pescuden a presenza de autores de obra en galego tamén nas poboacións do seu arredor.

²⁶ De la Iglesia, deste xeito, parece que estaría a dirixir esta obra tanto ao público galego como a un receptor alleo a Galicia, o que xustifica a publicidade que se lle deu á obra na prensa madrileña.

Su reconocido amor a nuestra abatida Galicia me hace creer que no dejará usted de depositar en sus aras la ofrenda que, tajantemente, ella reclama, no solo por hacer noble gala de las dotes de nuestra lengua nativa, sino para desengañar a los españoles de allende el Cebrero que queriendo pintar Galicia en el teatro y en artículos de costumbres que reescriben y forjan un idioma extravagante y ridículo motejando un habla y costumbres, de ellos no conocidos, haciendo cabalmente lo mismo con nosotros, pobres gallegos, que los extranjeros hacen con todos los españoles: de lo que saben quejarse luego con sentidos lamentos, aquellos ibéricos escritores que nos agravian, sin ver que es más enorme todavía su pecado contra Galicia (ARAG 1856-III-12).

De novo, reiteraba a Francisco Javier Rodríguez similares argumentos, mesmo pón-dolles nome a eses autores tan negativos con Galicia:

[...] de este modo vería pronto la luz pública un trabajo por que suspiran todos los amantes de las letras y de esta Galicia tan maltratada hasta por escritores de nombradía como Téllez y Mesonero Romanos y todo porque no hallaron fuentes de donde beber los conocimientos que no poseían (ARAG 1856-III-14).

Resume, con estas palabras, moi ben don Antonio a longa tradición literaria española da tópica caracterización negativa de Galicia e dos galegos, ao encerrala nos nomes do dramaturgo barroco, autor de *Mari Hernández la gallega*, Tirso de Molina, e do costumista Ramón Mesonero Romanos, que nas súas *Escenas matritenses* de 1851 retratou, non sen crueldade, os galegos entre os tipos provincianos que nutrían Madrid de traballadores.

Algúns dos correspondentes, nas súas respostas, amosaban compartir os argumentos do mestre santiagués. O lexicógrafo Francisco Javier Rodríguez, ao comentar a complementariedade da antoloxía que preparaba De la Iglesia co dicionario galego no que el traballaba, manifestaba a esperanza de se con estes «pudiéramos desimpresionar a nuestros paisanos el desdén y horror con que miran una voz que huele a gallego» (ARAG 1856-III-18). Tamén o militar Andrés Bellón lle confesaba ao intelectual da Coruña: «[...] me cabe una grande satisfacción en ver que un paisano mío se desvela en hacer, que suene el eco de un país por muchos considerado, hipotéticamente hablando, falto de luces» (ARAG 1857-IX-4).

1.4. Autores e textos para a antoloxía

A correspondencia de Antonio de la Iglesia permítenos coñecer os autores que pretendía incluír na súa antoloxía, e mesmo seguir os camiños trazados polas súas procuras de material.

O mestre santiagués, como dixemos, proxectaba comezar a súa obra cos autores galegos máis antigos. Aínda que en 1856 non se descubriran os cancioneros de cantigas galaico-portuguesas, coñecíase o cultivo medieval da nosa lingua, xa defendido por Vereá y Aguiar na súa *Historia de Galicia* de 1838, grazas ás figuras de Afonso X, Macías e Rodríguez del Padrón. Porén, poucas das composicións destes autores se publicaran naquela altura do século. Nas notas de prensa onde se anunciaba a preparación desta antoloxía, citábanse,

en primeiro lugar, as cantigas de Afonso X, que reaparecen mencionadas na correspondencia²⁷, mais tamén intentou De la Iglesia procurar os poemas galegos de Macías e Rodríguez del Padrón, tendo como asistente nesta busca o mestre de Padrón, José María Vidal. Este recorreu, á súa vez, ao farmacéutico Baltar e ao avogado Manuel Rodríguez Cobián, por seren os «únicos sujetos en quienes suponía hallar algunas producciones en nuestro dialecto, con particularidad de los poetas de nombradía tanta, Macías y Rodríguez» (ARAG 1856-III-26). Baltar recoñeceu a Vidal que tivo no seu poder algunhas composicións, pero que llas entregara a José Varela de Montes. Para contactar con este último, De la Iglesia servíuse de Francisco Javier Rodríguez, quen o 28 de abril lle comunicaba que o médico santiagués tan só tiña «un manuscrito del cura de Fruime el 2º describiendo la guerra con Napoleón» (ARAG 1856-IV-28). Pedíulle tamén don Antonio a José María Vidal que acudise ao mosteiro de Herbón, ao que «un tal Cupeiro²⁸» mercara cousas e que quizais collera algo do arquivo monacal (ARAG 1856-III-29). Vidal entrevistouse co tal Cupeiro, quen o informou de que «hace años otro sujeto vino a Herbón con igual comisión; pero que nada se pudo hallar» (ARAG 1856-IV-26). Pola súa parte, o mestre de Padrón consultou tamén con exclaustros e mesmo pasou polo mosteiro sen atopar máis nada, como tampouco nada había na colexiata de Iria e no convento do Carmen de Padrón.

Do setecentos, Antonio de la Iglesia buscaba inéditos do cura de Fruíme, ao tempo que, grazas á mediación de Francisco Javier Rodríguez, daba coas coplas de Martín Sarmiento. Certamente, este, por carta do 18 de marzo de 1856, mandoulle copia das primeiras estrofas do seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, coa advertencia:

Por hoy solo acompaño el comienzo de las que compuso el Padre Sarmiento que, creo, merezcan darse a luz [...]

Yo las estimo en mucho por ser de tal Autor y porque me recordaron muchas voces para mi trabajo, con otras que me eran nuevas y que saqué por su explicación que les acompaña.

Por mi parte quiero que nadie sepa de estas poesías porque las saqué de una copia que me prestaron para leer. A usted también creo no le convenga porque no se perjudique la venta de los ejemplares de su colección (Arquivo da Real Academia Galega 1856-III-18).

Grazas a outra carta posterior, esta de Pedro Antonio Gil (ARAG 1856-V-18), descubrimos quen puido ser o que lle facilitou ao lexicógrafo galego o manuscrito das coplas do bieito. Gil cóntalle ao mestre santiagués que «Paco [Francisco Javier Rodríguez] también me habló de cinco mil versos inéditos del padre Sarmiento que dice están en poder del señor Canónigo Méndez, veremos si se pueden proporcionar», aludindo posiblemente ao cóngo santiagués Pedro Méndez y Acuña²⁹.

²⁷ De la Iglesia publicou na súa revista *Galicia* varias cantigas do rei Afonso X moito antes de que o seu conxunto fose coñecido polo público (Saurín 2003: 110).

²⁸ Como xa vimos podería tratarse do comerciante padronés José Prieto Cupeiro.

²⁹ Na *Guía del Estado eclesiástico de España para el año 1854*, na listaxe de cóngos santiagueses, este é o único co apelido Méndez. Despois do levantamento de Riego, en febreiro de 1820, un sector dos estudantes santiagueses intentou, sen éxito, impor ao claustro como reitor a Pedro Méndez Acuña, quen en 1828 foi de novo presentado para o cargo con igual resultado (Barreiro Fernández 2003²: 202, n. 24, 204). Á

Rodríguez mandoulle a Antonio unhas poucas coplas máis, nun medio prego, o 28 de abril daquel ano (ARAG 1856-IV-28), sen que teñamos noticia de máis envíos³⁰.

Antonio tamén se interesou polos dous curas de Fruíme, Cernadas de Castro e Francisco Antonio de Castro. Do primeiro recoñeceu a Rodríguez, na súa carta do 25 de marzo de 1856, ter cousas, tanto do publicado como do inédito. No *Álbum de la Caridad* reproducíronse deste autor dous poemas en galego e un en castelán, todos eles incluídos na edición póstuma madrileña das obras de Cernadas de Castro. Porén, no fondo dos De la Iglesia do ARAG consérvanse varias copias de man de Antonio de composicións de Cernadas, en galego e castelán, que quedaron fóra da obra impresa por Ibarra, se ben non sabemos cando ou quen llas puido facilitar.

Mais era o segundo Fruíme o que parecía espertar máis interese no mestre santiagués. Mesmo na carta que lle remitiu ao conde de Pallares o 15 de marzo de 1856, preguntaba se tiña inéditos seus, confiando en que o sogro de Vázquez de Parga, Nicolás de la Riva Moreno³¹, conservase algunha por ser amigo do clérigo, co ánimo de «dar una edición aumentada de las poesías de don Antonio Francisco de Castro [...]». Para aumentar la edición que se conoce» (ARAG 1856-III-15). Na súa contestación do 21 dese mes, Vázquez de Parga explicáballe a De la Iglesia que ía revisar os papeis que conservaba do sogro, pero non temos outra correspondencia entre eles. Por outra parte, Francisco J. Rodríguez, en carta do 28 de abril dese ano, comentaba que Varela de Montes lle dera un manuscrito de Francisco Antonio de Castro, cun poema «describiendo la guerra contra Napoleón», que lle devolveu por consideralo sen importancia, mais engadía que Vicente Fociños lle dixera que «poseía todo el manuscrito de todo lo que compuso [o segundo Fruíme] más completo de lo que se imprimió en Orense y más correcto» (ARAG 1856-IV-28). Animado don Antonio por estas palabras remitiu, por medio de Rodríguez, unha carta a Fociños para coñecer o material que tiña, e, para facilitar o intercambio, mandáballe unha listaxe dos primeiros versos dos poemas que se publicaron en 1841 (ARAG 1856-V-28). De novo, nada máis sabemos desta xestión. No arquivo da Real Academia Galega consérvanse copias manuscritas, de man do propio Antonio de la Iglesia, de poemas de Castro, do que tamén apareceron algúns poemas tanto no *Álbum de la Caridad* como na revista *Galicia*; porén, todas estas composicións foron tomadas da edición impresa de 1841, de xeito que hai que supoñer que non atopou ningún inédito a pesar das súas pescudas.

Seguindo con autores a cabalo dos séculos XVIII e XIX, Francisco Javier Rodríguez aseguraba nas súas cartas que o procurador Narciso Devesa³² podería ter «composiciones del

---

súa norte, en 1864, doou por disposición testamentaria á catedral unha araña de cristal que figurara en 1855 na Exposición Industrial de París e costara 43 000 reais (Villaamil 1909: 67). Tamén á conta da súa testamentaria se pavimentou con mármore o trasego da igrexa catedralicia (Zepedano 1870: 170).

³⁰ No fondo dos De la Iglesia consérvanse os pregos coas copias remitidas polo lexicólogo (ARAG s. d.).

³¹ Avogado e político liberal moderado, foi varias veces deputado. En 1830 publicou en Santiago de Compostela unha *Silva al fausto enlace del Sr. D. Fernando VII con la Serenísima Sra D. María Cristina de Borbón* (Barreiro Fernández 2003: t. I, 577).

³² Procurador en Santiago de Compostela. Segundo Francisco Javier Rodríguez, estaba casado cunha sobriña de Manuel Felipe González (ARAG 1856-IV-28 e 1856-V-14).

famoso Fandiño, acaso, de Freire y otros» (ARAG 1856-IV-28). De la Iglesia contestou que xa se poría el en contacto con Devesa (ARAG 1856-V-16), se ben non atopamos máis información sobre este posible trámite.

Pedro Antonio Gil, pola súa parte, ofreceulle a De la Iglesia «La romería» de Freire Castrillón, texto polo que agardaba o coruñés en maio de 1856; non obstante, de novo, descoñecemos se o chegou a obter (ARAG 1856-V-18).

Antonio de la Iglesia recoñeceulle a Francisco Javier Rodríguez que conseguira «O pleiteante», que el atribuíu a Juan Gómez, de Ferrol³³, e máis un impreso coa composición «A consagración do Ilustrísimo Señor D. Fr. Manuel García dignísimo obispo de Badajoz»³⁴ (ARAG 1856-III-25), confesándolle que llo facilitaran de Lugo, mais sen identificar o informante. Porén, posiblemente este foi o seu vello amigo Manuel Anta, que nunha carta do 19 de marzo de 1856 lle remitiu «una composición impresa». Aínda que non se conserva o impreso, Anta na súa misiva incluía unha listaxe de palabras, tradución ao galego doutras tantas do poema que remitía e que o mestre lugués consideraba non galegas (ARAG 1856-III-19). Este pequeno vocabulario improvisado coincide, efectivamente, na súa totalidade co léxico-empregado neste impreso.

Tamén se interesou o mestre santiagués polos vilancicos galegos mindonienses, a instancias de F. J. Rodríguez. Este, en carta do 14 de maio de 1856, mencionaba que José Pacheco, mestre de capela de Mondoñedo, «compone cada año dos canciones en gallego para la Iglesia y no dudo proporcionará una copia» (ARAG 1856-V-14). Posteriormente, Rodríguez admitía que contactara co médico do cabido de Mondoñedo, Francisco Lamas, para achegarse a Pacheco (ARAG 1856-V-21), mais estas xestións tardaron en dar resultado, pois o 19 de abril de 1857, De la Iglesia recoñecíalle a Rodríguez que aínda estaba a agardar por novas de Lamas, a quen tamén se dirixira en febreiro dese mesmo ano (ARAG 1857-IV-19 e 1857-II-23). Por fin, o 15 de maio de 1857, o lexicógrafo galego envíalle a De la Iglesia os «villancicos gallegos que acabo de recibir de Mondoñedo», aclarándolle que non os mandaron antes «porque no podían encontrar quien los supiese escribir en gallego» (ARAG 1857-V-15). No fondo da familia De la Iglesia hai varias copias de vilancicos que deben de corresponder a este envío. Entre eles, hainos de Antonio de Castro e Neira e de Luís Corral, autores que aparecerán no mosaico do *Álbum de la Caridad*.

De autores contemporáneos, nunha carta ao bibliotecario santiagués do 25 de marzo de 1856, De la Iglesia declaraba que conseguira *A Gaita gallega* de Pintos; de Francisco Añón, o poema «Recordos da infancia»³⁵, e tamén cousas de Alberto Camino e de Vicente Turnes (ARAG 1856-III-25). Con este último, efectivamente, xa se puxera en contacto ao longo de marzo e abril de 1856 para pedirlle material, enviando o poeta cego varias poesías.

³³ Posteriormente, recoñeceuse como obra de Ramón Varela Vahamonde (Aneiros 2008: 411). Entre os papeis dos De la Iglesia que conserva o arquivo da Real Academia Galega hai dúas copias manuscritas incompletas e sen título desta obra, que D. Antonio incluíu no mosaico do *Álbum de la Caridad*.

³⁴ Publicada no *Álbum* baixo as siglas A. C., logo identificadas por Carballo Calero (1981: 126) como Antonio Castro Martínez, redactor en 1860 de *El Correo de Lugo*.

³⁵ Poema que aparecera publicado en *La Aurora de Galicia* 8 (9/VIII/1845) e que tamén foi recollido no mosaico do *Álbum de la Caridad*.

De feito, no fondo dos De la Iglesia, atópase unha colección de poemas manuscritos e impresos de Turnes.

Tamén se dirixiu a Marcial Valladares, por medio dunha carta do 12 de marzo de 1856. Aínda que non conservamos a resposta, Pedro Antonio Gilman doulle ao mestre santiagués «inéditos del señor Valladares» que este mesmo lle facilitara (ARAG 1856-V-18). Entre os papeis de A. de la Iglesia do arquivo da Academia Galega hai un caderniño manuscrito de 12 follas con varias composicións de Valladares datadas antes de 1851 (ARAG 1844-1851), que posiblemente procede deste intercambio. Algúns dos poemas recollidos neste manuscrito foron editados por De la Iglesia no *Álbum de la Caridad*, mais outros permaneceron inéditos ata o presente século (Fernández Salgado 2002 e Aneiros 2008).

Valladares, sempre por mediación de Pedro Antonio Gil, tamén lle mandou a De la Iglesia composicións doutros autores: «una de Añón ya publicada creo que en la *Aurora* muy buena, como la de Nay chorosa [de Alberto Camino] por la *Esperanza*³⁶», ademais de «O cogollo» e «A cita» de Xosé María Gil Rey³⁷, irmán de Pedro Antonio³⁸. O poema de Añón posiblemente sexa «Recordos da infancia», único poema en galego que este publicara en *La Aurora de Galicia* (n.º 8, 9/VIII/1845). En canto a Alberto Camino, xa comentamos que posiblemente De la Iglesia por estas datas se puxera en contacto con el, co fin de obter materiais para a súa antoloxía, aínda que non conservamos testemuño ningún deste intercambio. Porén, no fondo da Academia Galega, de novo, existen varios manuscritos seus quizais copiados polo irmán do poeta, Domingo Camino (Dobarro 1991: 444)³⁹. De feito, neste fondo hai tamén unha carta de Domingo dirixida ao mestre santiagués no 5 de xullo de 1856, na que, na posdata, lle comenta: «Me dirá usted si necesita alguna composición gallega, pero habiéndome entretenido en hacer una en mis ratos de ocio, la enviaré para usted la utilice, si es digna de ello» (ARAG 1856-VII-5). A pesar de que non se conserva ningunha outra carta, estas palabras, a xulgar polas datas en que foron escritas, suxiren, pois, que Domingo Camino estaba ao tanto do proxecto⁴⁰.

³⁶ Efectivamente «Nai chorosa» foi publicada na páxina 2, do xornal madrileño *La Esperanza*, do 28 de xuño de 1852. Apareceu tamén no mosaico do *Álbum de la Caridad*.

³⁷ José María Gil Rey (1815-1853), médico, fundou en 1838 o *Semanario Instructivo* (Carballo Calero 1981: 123). Antonio e Francisco de la Iglesia tiveron relación con el nos seus anos mozos (Saurín 2003: 199).

³⁸ Poemas editados no *Álbum de la Caridad* (VV.AA. 1862: 136-7, 285-6).

³⁹ Estas composicións, estaban inéditas cando De la Iglesia as reuniu. Algunhas delas foron publicadas por el mesmo na revista *Galicia* e no *Álbum de la Caridad*, outras quedaron sen pasar polo prelo ata que foron editadas por investigadores modernos (Dobarro 1991, 2004 e Aneiros 2008).

⁴⁰ Tampouco sabemos se chegou a cumprir co que prometía. No fondo dos irmáns De la Iglesia consérvanse dous manuscritos con outras tantas composicións galegas de Domingo Camino. Un deles é unha copia de man de Antonio do poema «Amor sin esperanza», que foi publicado na revista *Galicia* (n.º 24, 15/XII/1864), o outro é o autógrafo de «O rogo do enamorado», que Camino remitiu a Federico de la Riva, en marzo de 1858 (segundo o cuño de correos), posiblemente para a súa inclusión no xornal coruñés *El Fomento de Galicia*, e que foi publicado no mosaico do *Álbum de la Caridad*, xunto ao poema «¡Os lamentos!», da mesma autoría.

Grazas ao mestre José María Vidal, Antonio accedeu a un caderno de poemas manuscritos de Manuel Rodríguez Cobián⁴¹. Aínda que non temos noticia de que este caderno sobrevivise ata os nosos días, pola resposta a Vidal sabemos que nel había algo en galego (ou que se lle parecía): «del cuaderno que usted me remitió también sacaré las gallegas o chapurado que allí hay y que son muy chistosas, por cierto» (ARAG 1856-III-29). Por máis que De la Iglesia non chegou a empregar este material, no *Álbum de la Caridad*, nunha listaxe cos nomes de varios autores galegos que non se incluíron na antoloxía por diversos motivos, atópase Rodríguez Cobián (VV.AA. 1862: 476).

O mestre santiagués dirixiuse tamén ao seu amigo Florencio Pol para pedirlle copia do seu poema «El diputado» e de «todas las demás producciones de usted en Gallego» (ARAG 1956-III-9²). Na súa resposta, do día 24, Pol di que vai revisar o texto de «El diputado» e que xa llo mandará, ademais de remitirlle xa tres composicións (ARAG 1856-III-24), mentres que noutra carta lle enviou «un pensamiento tan loco y extravagante como la imaginación que le ha producido» (ARAG 1857-III-17). Efectivamente, no fondo dos De la Iglesia hai varios manuscritos autógrafos de Florencio Pol que deben de corresponder a estes envíos⁴². Tamén lle enviou poesías propias Manuel Anta, tal e como sabemos pola súa resposta (ARAG 1856-III-19), mais no antedito fondo non se conserva ningún manuscrito deste autor nin temos noticia de que Anta chegase a publicar verso ningún en galego. Pola súa parte, o militar Andrés Bellón Somoza prometeulle a Antonio de la Iglesia mandar o que tiña, mesmo facer algunha nova composición (ARAG 1857-IX-4), se ben, de novo, nada sabemos de se chegou a facelo.

Finalmente, debemos mencionar que De la Iglesia tamén se interesou pola poesía popular. Así, pediulle ao seu amigo Manuel Anta, o 9 de marzo, que lle facilitase «aquella composición en gallego que solías recitarme en el colegio de Madrid de la que solo recuerdo algunos versos, por ejemplo: Abrem'a porta muller / Abrem'a porta malvada / Eu a porta non cha abro / Qu'estase faguendo a colada» (ARAG 1856-III-9¹). Por desgraza, Anta xa non se lembraba desta «coplilla» (ARAG 1856-III-19)⁴³.

2. ATA O *ÁLBUM DE LA CARIDAD*

Aínda que este proxecto de antoloxía non rematou no prelo, non deixou de dar os seus froitos, pois sen dúbida hai moito del no mosaico poético do *Álbum de la Caridad* de 1862.

---

⁴¹ Segundo Vidal, este tamén foi autor dunha obra teatral, titulada *Su vida* (ARAG 1856-III-26).

⁴² Destes, no *Álbum de la Caridad* publicouse «A frol da Areosa», mentres que o resto quedou inédito ata non hai moito (Aneiros 2008).

⁴³ A composición popular que se menciona nesta carta foi publicada por José López de la Vega en «La poesía portuguesa y la poesía gallega. XVII». *Galicia: Revista Universal de este Reino*, n.º 8 (15/IV/1864), p. 126.

A pesar de que, a diferenza do planeado en 1856, no *Álbum* só se recollen autores galegos «contemporáneos», como vimos, moitos dos nomes e textos citados na correspondencia de Antonio de la Iglesia reaparecen nel. De feito, Pascual López Cortón, o mecenas que sufragou os gastos da edición do *Álbum*, no seu prólogo ao mosaico recoñecía que parte dos poemas que nel se publicaban procedían da «colección inédita» que De la Iglesia tiña formada había tempo (VV.AA. 1862: 111), se ben na publicación de 1862 tamén hai material que recolleu ex profeso para esta publicación, como el mesmo recoñece no prólogo á antoloxía de 1862 (VV.AA. 1862: 113)⁴⁴. De todos os xeitos, entre a antoloxía proxectada e a publicada no *Álbum* existen evidentes similitudes de concepto que nos permiten ver na segunda unha realización, aínda que limitada, da primeira.

Tal e como De la Iglesia confesou aos seus informantes da década de 1850, a función declarada do seu traballo era lograr a dignificación da literatura e a cultura galegas fronte á vella retórica antigalega animada tanto pola literatura española como polos propios galegos que desprezaban as súas orixes. Para acadar este obxectivo pretendía reunir, na medida do posible, a *totalidade* dos autores galegos, de maneira que a propia abundancia de nomes servise como proba da riqueza e validez da literatura galega. Por exemplo, a Francisco Javier Rodríguez comentoulle que a súa intención era recompilar a obra de «todos los poetas antiguos y modernos que compusieron en este idioma» (ARAG 1856-III-14). Igualmente, aos lectores do *Álbum* aclaráballes que o seu «deseo» era «reunir [...] siquiera una poesía de cada vate contemporáneo» (VV.AA. 1862: 114)⁴⁵, a fin de engadir «consideración y estímulo a nuestra patria literaria» (VV.AA. 1862: 113). Deste xeito, a selección de autores e textos de ambas as antoloxías tería o mesmo obxectivo de, ao tempo que refutaba a aqueles que negaban a existencia da escrita en galego, probar a súa vixencia⁴⁶.

Parecen primar, pois, tanto na antoloxía proxectada como na publicada, criterios referencialistas sobre consideracións axiolóxicas (Rábade Villar 2004: 31, 51-3). O que o coruñés debía pretender coas súas antoloxías era presentar ao público unha fiel representación da cultura galega, mentres que os criterios estéticos quedarían nun segundo plano, como o propio De la Iglesia recoñecía en 1862, ao advertir ao público que non se debía de vulgar a calidade dos poetas só atendendo aos textos seleccionados, pois a súa inclusión e a orde de aparición no mosaico debíanse en boa medida a motivos de espazo e oportunidade, dadas as dificultades que tivo na súa procura (VV.AA. 1862: 114).

Finalmente, tamén coinciden ambas as propostas de antoloxía no seu carácter bilingüe. Como xa comentamos máis arriba, en 1856, nas súas primeiras cartas, Antonio só falaba

⁴⁴ Mesmo o antólogo, xustifica os retrasos na saída do *Álbum*, polas xestións que tivo que facer cos autores ou os seus familiares para lograr reunir parte dos textos con destino a esta publicación. No fondo documental dos Irmáns de la Iglesia da Real Academia Galega pódese comprobar a sinceridade do mestre santiagués, consultando a súa correspondencia, na que se poden atopar as cartas que este cruzou con diversos poetas, solicitándolles composicións.

⁴⁵ Por mais que o propio Antonio recoñecese que isto non foi materialmente posible (VV.AA. 1862: 113). Nunha nota final ao mosaico, recóllese a listaxe dos nomes dos autores que por falta de tempo non puido engadir na antoloxía (VV.AA. 1862: 476).

⁴⁶ No caso do proxectado en 1856, ademais, tamén se pretendía demostrar a súa antigüidade, que á vez, actuaba como outra proba máis da súa validez.

de textos en galego. Mais, a partir do momento en que Francisco Javier Rodríguez lle comentou a necesidade de incluír na súa antoloxía tamén obra en castelán (ARAG 1856-V-14), De la Iglesia recoñeceu o seu interese en editar, en tomo á parte, a obra en castelán de autores galegos (ARAG 1856-V-16, 1856-V-28). En canto ao mosaico de 1862, os textos repartíronse equilibradamente entre ambas as linguas (97 en galego fronte a 92 en castelán⁴⁷).

Porén, parece que o mestre santiagués, pese a aceptar o bilingüismo nas súas coleccións, puña o foco na produción en galego. Mesmo animaba os seus informantes a compor novas obras en galego para fornecer o seu traballo delas (ARAG 1856-III-17). Lembremos, ademais, que na súa correspondencia de 1856 e 1857 unha das utilidades que lle quería dar á antoloxía proxectada era a de ofrecer unha fiel representación da situación da lingua galega falada no seu tempo, incluso recoller textos coa maior dispersión xeográfica posible (ARAG 1856-III-25), de modo que quedasen reflectidas as variantes diatópicas do galego⁴⁸.

3. O VALOR PROPAGANDÍSTICO E *TEXTUALIZADOR* DA ANTOLOXÍA

En definitiva, seguindo a María do Cebreiro Rábade Villar (2004: 73), podemos atribuír ao traballo de antologador dos anos 1850 e 1860 de De la Iglesia uns claros obxectivos propagandísticos. É máis, grazas á correspondencia de 1856 e 1857 podemos percibir que o propio mestre santiagués non só tiña plena conciencia deste obxectivo, senón que, ademais, vía o seu labor como un verdadeiro activismo cultural, do que dependía a revalorización e a revitalización da literatura e lingua galegas.

En outubro de 1856, Francisco María de la Iglesia (1856-X-9) publicou no xornal coruñés *El Defensor de Galicia* un poema en galego, pedindo aos escritores de Galicia que empregasen o idioma propio nas súas composicións⁴⁹. Sen dúbida Francisco coñecía ben o proxecto que nese momento estaba a desenvolver o seu irmán, e mesmo os seus versos son solidarios coas peticións que Antonio de la Iglesia facía aos seus informantes, coa escusa da antoloxía que estaba a preparar, para que se animasen a escribir en galego. Así, entre outros, a José María Vidal pregáballe «si usted o algún amigo, pueden dedicar un momento a la confección de alguna de estas poesías», agradecéndollo en vistas á «ejecución del pensamiento que me ocupa» (ARAG 1856-III-17).

---

⁴⁷ Se ás da antoloxía unimos as poesías premiadas, teríamos na totalidade da publicación, 98 textos en galego e 100 en castelán (Carballo Calero 1979: 34).

⁴⁸ Este compromiso que adopta Antonio de la Iglesia entre a reivindicación da lingua galega e a aceptación do carácter bilingüe da literatura galega podería, quizais, explicarse, como fixo Carballo Calero (1979: 34), supoñendo no mestre santiagués unha actitude «posibilista» fronte a unha postura, tan ben exemplificada polas palabras de Francisco Javier Rodríguez, maioritaria entre os intelectuais naquelas alturas do século, reticente á exclusión do castelán de calquera empresa literaria galega.

⁴⁹ Poema que, por certo, é un dos primeiros que este autor compuxo, pois segundo a edición da súa poesía da man de M. R. Saurín, en 1856 están datados os primeiros poemas que del se conservan (Francisco María de la Iglesia 2011).

Pretendía, entón, don Antonio que a súa antoloxía, ademais de demostrar aos incrédulos a existencia da valiosa tradición literaria galega, servise para incitar os seus contemporáneos a colaborar coa súa vixencia, desexo no que non se viu totalmente defraudado. Como puidemos ver, Manuel Anta (ARAG 1856-III-19), Andrés Bellón (1857-IX-4), Florencio Pol (ARAG 1856-III-24 e 1857-III-17) ou Domingo Camino (ARAG 1856-VII-5) parece que lle fixeron caso ao mestre santiagués, mandándolle (ou prometéndolle facelo) novas composicións.

Mais, sen dúbida, foi Francisco Javier Rodríguez o correspondente que se mostrou máis receptivo ao chamado de Antonio de la Iglesia e o que lle ofreceu maior colaboración. Precisamente nas datas en que o coruñés se puxo en contacto co bibliotecario santiagués, este estaba traballando nun dicionario de galego. De feito, De la Iglesia recoñeceu que se dirixiu a el sabendo do seu traballo⁵⁰ e coa esperanza de que tivese xa reunida «una porción de materiais entre los que tal vez se hallen algunas poesías» (ARAG 1856-III-14). Rodríguez non só lle remitiu todo o material que tiña coleccionado, senón que tamén axudou con consellos e mesmo entremediando na procura de novas composicións, como vimos⁵¹. É máis, Rodríguez chegou a considerar o seu labor lexicográfico complementario ao do antologador:

Creo no venga mal para mis trabajos y mis trabajos para esa colección porque se necesitarán o ayudarán mutuamente, porque yo defino las voces y pienso añadir reglas para la lectura [...] procurando además autorizar nuestro dulce, compendioso, bello y rico idioma con autores de nota (ARAG 1856-III-18).

Con moito tino ten falado María do Cebreiro Rábade da «veciñanza tipolóxica e histórica» que existe entre as antoloxías e os dicionarios, en canto «empresas de carácter taxonómico» (Rábade 2016: 28 e n. 15). Veciñanza reforzada neste caso polo feito de estaren ambos os traballos enmarcados nun esforzo pola recuperación da lingua e a cultura galegas,

---

⁵⁰ Non especifica o mestre santiagués como tivo coñecemento do seu traballo lexicográfico, mais xa había tempo que este se anunciara na prensa, se ben sen que se chegase a especificar o nome do autor (Hermita 1992: 65).

⁵¹ En certo modo a edición póstuma do dicionario de Rodríguez por Antonio de la Iglesia débese á relación que ambos estableceron en 1856. Despois da morte do santiagués, don Antonio púxose en contacto coa súa familia, coa que chegou a asinar un contrato de edición (ARAG 1862-VII-29). Por certo que cumpre desfacer un pequeno entorto sobre a edición desta obra. Cando na década de 1970 o profesor José L. Pensado estaba a facer un estudo sobre o dicionario de Rodríguez, púxose en contacto coa Real Academia Galega para que lle achegase unha copia do manuscrito do dicionario que se conservaba no fondo dos irmáns De la Iglesia. Ao revisar o material que lle enviaron, descubriu que as diferenzas entre o manuscrito e o impreso eran enormes, con numerosos lemas que aparecían no texto publicado mais que faltaban no manuscrito. A conclusión do estudioso foi, necesariamente, que as diferenzas se deberon á man do editor, Antonio de la Iglesia, quen mesmo engadira máis de 1500 lemas novos (Pensado 1976: 29). Desde entón os estudosos da lexicografía galega atribúenlle, pois, a De la Iglesia unha importante intervención no dicionario así como a directa autoría de moitas das definicións. Porén, a historia foi ben diferente. Efectivamente o manuscrito que consultou o profesor Pensado (na súa obra de 1976 reproduce varias follas do mesmo entre as páxinas XXI e XXIV) atópase no arquivo da Real Academia (ARAG [1863]¹), mais este non é máis que un borrador da man de Rodríguez, sendo o verdadeiro manuscrito do dicionario, tamén autógrafa do bibliotecario, outro documento conservado no mesmo fondo dos De la Iglesia (ARAG [1863]²). O texto deste manuscrito é practicamente idéntico ao que foi editado en 1863, de xeito que Antonio de la Iglesia, en realidade, limitouse a reproducilo cunhas mínimas correccións tipográficas.

que toma como medio necesario a empresa de crear para elas un espazo textual propio. E para cumprir con este obxectivo *textualizador*, nada máis acaído que a produción de antoloxías literarias, dicionarios e gramáticas, elementos que neste contexto adquiren un valor case estratéxico. As antoloxías permiten afirmar a propia existencia do espazo cultural que pretenden representar (Rábade 2016: 71), mentres que os dicionarios e as gramáticas son ferramentas básicas para promover a produción escrita dunha lingua, ao tempo que todas elas afianzan o valor intelectual da lingua vehicular desa cultura. É máis, o corpus textual das antoloxías tamén serve como modelo de escritura para a lingua. Significativamente, varios dos informantes de De la Iglesia mostraban a súa inseguridade respecto á corrección lingüística da súa escrita, descargando no antologador a responsabilidade de revisar a forma lingüística dos poemas, tal e como fan Bellón y Somoza (ARAG 1857-IX-4), Florencio Pol (ARAG 1856-III-24, 1857-III-17) ou Manuel Anta, que lle di «Tu reformarás lo que quieras; mas te encargo un gallego enxebre⁵²» (ARAG 1856-III-19).

O valor estratéxico que este tipo de obras ten nestes momentos aurorais do Rexurdimento galego ponse de relevo polo feito de que, ao mesmo tempo que Antonio de la Iglesia e Francisco Javier Rodríguez, tamén outros intelectuais galegos estaban a traballar en antoloxías e obras lingüísticas galegas, con finalidades similares. Así, temos a Marcial Valladares, que iniciou as súas angueiras gramaticais e lexicográficas precisamente na década de 1850 (Valladares 1884: VI, López 2016: 148, n. 2); a Eugenio Reguera Pardiñas, que de xeito intermitente ao longo das décadas de 1840 e 1850 compuxo un vocabulario galego (Pensado 1995); a Luís Aguirre del Río, que en 1858 datou o manuscrito do seu dicionario galego (Hermida 2007), ou a Xosé Rodríguez Seoane, que proxecta unha gramática histórica do galego, ademais dun «Cancionero Gallego, con poesías de D. Alfonso el Sabio (cantigas), Juan Rodríguez del Padrón, Macías, Sarmiento y muchos otros» (Axeitos 2002: 260-1). Mesmo poderíamos citar a Murguía e o seu *Diccionario de escritores gallegos*, cuxa idea nacera a finais da década de 1850, aínda que non comezou a traballar nel directamente ata 1860 (Barreiro Fernández 2012: 263-4).

Algúns destes proxectos non chegaron a rematarse e dos que conseguiron pasar ao prelo varios faríano xa ben pasada a morte do seu autor. Porén, ademais de coincidir no tempo e en obxectivos, mesmo houbo comunicación entre estes intelectuais, como podemos ver pola correspondencia de Antonio de la Iglesia, quen, ademais de coa colaboración de Francisco Javier Rodríguez, tamén contou coa de Reguera Pardiñas e a de Marcial Valladares.

4. A DIFUSIÓN IMPRESA E MANUSCRITA DA LITERATURA GALEGA A FINAIS DOS ANOS 1850

Desde que a cultura occidental entrou na era da tipografía, o impreso pasou a ser a fonte primaria de difusión escrita da cultura. Mais isto non quere dicir que a lectura e o intercambio de textos manuscritos deixasen de existir. Roger Chartier, bo coñecedor da historia do libro impreso, por exemplo, recoñeceu a importancia que a difusión manuscrita conservou

---

⁵² Subliñado no orixinal.

especialmente para as obras máis heterodoxas, como foi o caso dos textos «filosóficos» e revolucionarios franceses no século XVIII (Chartier 1993: 25). Outros investigadores, igualmente, teñen chamado a atención sobre a longa convivencia entre a distribución dos textos mediante a letra impresa e a manuscrita, por máis que co tempo ambos os mecanismos fosen enmarcándose dentro de esferas diferentes: o alcance público e masivo do impreso fronte ao alcance selectivo e privado do manuscrito (St Clair 2004: 47-9).

Nas décadas de 1840 e 1850 en Galicia desenvólvense con intensidade crecente o interese polo idioma propio así como a produción literaria en galego (Hermida 1992: 62-75, Pena 2014: 12). Este crecemento coincidiu, non por casualidade, coa definitiva consolidación da imprenta na nosa terra (Pena 2016: 59). Porén, ao mesmo tempo, o galego seguiu inmerso nunha evidente «precariedade editorial» (López 2016: 59). De feito, foron as publicacións periódicas, impresos que viviron nestes anos un crecemento considerable, as que serviron de canle principal aos textos rexurdimentistas, mentres que a produción de monografías foi de moito menor calado e, no que atinxe á escrita en galego, case que testemuñal. Foi, pois, a circulación de textos manuscritos, xa fosen autógrafos ou apógrafos, un complemento importante para a difusión da nosa literatura (López 2016: 62). A correspondencia de Antonio de la Iglesia é un bo exemplo disto. Aínda que tamén os seus informantes lle proporcionaron follas voantes ou recortes de prensa, a maior parte dos textos que conseguiu eran manuscritos. É verdade que o especial interese que o mestre santiagués tiña nos inéditos favorecía isto, mais as súas cartas reflicten recorrentemente o intercambio entre particulares de textos copiados á man. Bos exemplos témolos no caso das composicións do segundo Fruíme, que o farmacéutico Baltar lle facilitara a Vicente Fociños, ou no significativo feito de que os poemas «O cogollo» e «A cita» de Xosé María Gil Rey lle chegasen a Antonio por medio do irmán do anterior, Pedro Antonio Gil (lembramos que Xosé María falecera en 1853), non porque este os conservase, senón grazas á copia que deles conservaba Marcial Valladares.

A isto hai que engadir a práctica intelectual da formación de coleccións de manuscritos e documentos realizadas por diversos intelectuais, citados ou presentes nas cartas, como son os casos de Francisco Javier Rodríguez, Vicente Fociños, Eugenio Reguera Pardiñas, Marcial Valladares ou Nicolás de la Riva⁵³, coleccións que tiñan como fin tanto servir de base aos seus traballos intelectuais como satisfacer a curiosidade intelectual dos seus colectores.

Pero, sen dúbida, o mellor exemplo da difusión manuscrita da literatura galega nestas datas represéntano as coplas de Martín Sarmiento, das que Francisco Javier Rodríguez chegou a facilitar unha copia, se ben moi parcial, a De la Iglesia.

A verdade é que a consulta da obra inédita do padre Sarmiento espertou vivo interese nos seus propios contemporáneos, mentres que, xa no século XIX, en Pontevedra tomou corpo nun grupo de sarmentistas dedicados á procura e publicidade dos seus traballos, formado

---

⁵³ Manuel Vázquez de Parga explícalle a Antonio de la Iglesia (ARAG 1856-III-21) que recolleu á morte de seu sogro toda unha serie de papeis do mesmo, e que os dividiu «en dos paquetes, uno de producciones suyas y otro de ajenas». Tamén cóntalle que «En este pueblo [por Lugo] hay un amigo que ha compuesto algunas [poesías en galego] y que debe tener las ajenas», mais non acaba revelando o nome desta persoa.

polos irmáns Rodríguez Seoane, Fernández Anciles, Gregorio Vicente Aspa e José López de la Vega (Axeitos 2002: 257, 259). Mesmo se chegou, no ano 1857 no medio vigués *La Oliva*, a anunciar a edición das obras completas de Sarmiento, da man de López de la Vega e Manuel Somoza⁵⁴.

En canto ás coplas, nesta mesma vila realizouse, entre 1827 e 1831, unha copia, posiblemente realizada por Vicente Cousiño ou Francisco de Paula Cousiño, sobriños do bieito⁵⁵. Desta copia, en data descoñecida fixéronse, que saibamos, outros dous apógrafos que se conservan na Fundación Penzol.

Anos despois, Antonio Neira de Mosquera no seu *Manual del viajero en la Catedral de Santiago*, acompañando unhas notas bibliográficas sobre o ilustrado galego nas que describía un manuscrito co coloquio e o glosario, adiantou a publicación das coplas 6 a 20 (Neira 1847: 22-3). Estas mesmas notas, xunto ás coplas, foron reeditadas en 1852 na revista santiaguesa *Eco de la Revista* (n.º 3, 25/VII/1852, p. 23). En agosto dese mesmo ano o erudito Pascual de Gayangos conseguiu ler un manuscrito das coplas e o glosario, procedente da Biblioteca dos marqueses de Vilafranca, en Galicia, tal e como lle comentaba por carta a Luís López Ballesteros. Na mesma misiva dicíalle ao director da Real Academia de la Historia que o suxeito que lla prestara estaba disposto a cederlla á Institución (Álvarez Ramos & Álvarez Millán 2007: 74, 380)⁵⁶.

Nesta mesma década de 1850, como vimos, o cóengo Méndez dispuña en Santiago de Compostela doutra copia dos versos de Sarmiento. Este foi o manuscrito que estivo á disposición de Francisco Javier Rodríguez e do que este proporcionou un extracto coas primeiras 69 estrofas a Antonio de la Iglesia entre marzo e abril de 1856.

A petición de discreción respecto á difusión das coplas que o lexicógrafo fixo ao seu correspondente compréndese se temos en conta que no mesmo ano de 1856 tamén Manuel Murguía estaba detrás das coplas sarmentinas. O historiador galego encargáalle a José López de la Vega que llas buscara en Pontevedra, acadando grazas á súa mediación unha copia (Axeitos 2002: 259-61). Finalmente, en 1859, Pintos editou por primeira vez o *Coloquio de 24 Gallegos Rústicos*.

---

⁵⁴ O anuncio apareceu un solto do exemplar do día 21 de xaneiro de 1857. Tomamos a referencia de Martínez González (2015: 358, n. 629).

⁵⁵ Este manuscrito foi a versión consultada por Pintos, a partir da que este fixo a súa edición de 1858 (Filgueira Valverde 1972: 92).

⁵⁶ No verán de 1852, o ilustre arabista estaba a realizar unha xira polas provincias españolas comisionado pola Real Academia de la Historia, na procura, nos arquivos de facenda, da documentación dos mosteiros desamortizados, co obxecto de reunir a máis antiga e importante para que se remitise á antedita academia. Porén, finalmente, esta documentación pasou a formar o xerme do Arquivo Histórico Nacional, creado oficialmente en 1866. A carta mencionada está asinada o 28 de agosto, en Tui, onde chegara despois de pasar por Pontevedra, entre o 21 e o 25 de ese mes, e Ourense, onde estivo entre o 25 e o 28 (Álvarez Ramos & Álvarez Millán 2007: 377-8). Deste xeito, aínda que na carta non se di o nome da persoa que lle deixou o manuscrito nin onde foi, isto tivo que suceder en Ourense ou, quizais o máis probable, en Pontevedra. Esta noticia non deixa de ser curiosa pois quizais nela se atope a orixe do manuscrito autógrafo das coplas de Sarmiento que Gayangos acabou engadindo á súa colección bibliográfica, custodiada actualmente na Biblioteca Nacional.

Xa hai anos, Anxo Angueira (2013) estudou a presenza desta obra en autores do primeiro período do Rexurdimento, o anterior a 1863. Segundo este, poetas como Rosalía ou mesmo Fernández Morales ofrecen ecos na súa produción de estilemas das coplas sarmentinas, o que demostraría a difusión da súa lectura xa antes da súa editio princeps, a pesar de que non se conserve maior información sobre o acceso directo destes autores ao seu texto. Mais como vemos, efectivamente, xa antes da súa publicación as coplas de Sarmiento se difundiron, ao longo da primeira metade do XIX, entre un mínimo grupo de intelectuais, que puideron acceder a elas grazas ás copias manuscritas que estaban a circular, ao tempo que moitos máis podían ter, polo menos, noticia da súa existencia.

5. CONCLUSIÓN

Nos anos de 1860 en Galicia, a cultura galega viviu a súa peculiar revolución impresa, non só polos diversos volumes que apareceron ao longo da década dedicados á literatura e lingua galegas, senón tamén grazas ao forte contraste deste florecemento coa penuria bibliográfica galega da primeira metade do século XIX. Con razón, pois, sitúa a tradición historiográfica da literatura galega nestes anos o comezo do chamado Renacemento pleno (Carballo Calero 1981: 129). Mais este agromar editorial non deixa de ser o resultado de traballos e afáns desenvoltos xa en décadas anteriores (Hermida 1992: 71); un bo exemplo témolo precisamente en Antonio de la Iglesia e o seu «mosaico poético» do *Álbum de la Caridad*, considerado a primeira antoloxía da literatura galega, publicado en 1862, pero que responde a labores e ideas de anos previos, tal e como nos informa a súa correspondencia. É máis, esta documentación tamén nos permite constatar a intensa actividade que un grupo de intelectuais estaba a desenvolver na década de 1850 ao redor da lingua e a literatura galegas, máis alá do que nos deixa entrever o que se estaba a publicar nos xornais e revistas do momento, daquela practicamente a única vía de publicidade impresa para os textos e ideas do prerrexurdimento galego.

Está claro que á altura de 1856 xa se tiña unha evidente conciencia da existencia dun espazo literario galego que ademais estaba avalado por unha longa tradición. Esta remontábase á Idade Media, tiña unha preclara continuación con Sarmiento e Cernadas de Castro, e estaba a vivir unha relevante contemporaneidade da man de escritores como Añón, Pintos ou Camino. Mais igualmente estaba claro que esta literatura e a cultura que ela transmitía aínda eran pouco coñecidas e sufrían unha escasa difusión. De feito, tamén nesta correspondencia atopamos o testemuño das dificultades que a nosa lingua e cultura estaban a pasar mesmo entre os galegos. Tal e como lembraban os correspondentes de De la Iglesia. Así, Juan García Conde recoñecíalle que «envío algunas composiciones gallegas que he podido pescar con bastante trabajo, porque

---

⁵⁷ En 1860 apareceu *La primera luz*, de Murguía, ao ano seguinte *Ensayos poéticos en dialecto berciano* de Antonio Fernández Morales, en 1862 publicáronse o *Álbum de la Caridad* e o *Diccionario de escritores gallegos* de Murguía, en 1863 o *Diccionario* de Francisco Javier Rodríguez, *Cantares* de Rosalía e os primeiros pregos dunha *Gramática y vocabulario del dialecto gallego* de Ramón Álvarez de la Braña —por mais que a obra quedou incompleta—, en 1864 o *Compendio de gramática gallega-castellana* de Francisco Mirás, en 1865 ven a luz os primeiros tomos da *Historia de Galicia* de Murguía e en 1868 *El habla gallega* de Cuveiro Piñol e máis a *Gramática* de Saco y Arce. En cambio, das décadas anteriores a penas si podemos mencionar a *Historia de Galicia* de Vereá y Aguiar (1838), a de Marínez Padín (1849) e a *Gaita* de Pintos (1852).

aquí poucas personas, o si se quiere, ninguna, se dedican a la poesía gallega» (ARAG 1856-VII-3) ou o caso significativo das panxoliñas mindonienses, cuxa copia se atrasou «porque no podían encontrar quien los supiese escribir en gallego» (ARAG 1857-V-15).

O remedio a esta situación pasaba, pois, polo fomento da textualización da lingua e literatura galegas que, amais de esixirlles aos seus defensores o desenvolvemento dun verdadeiro activismo cultural, necesitaban duns certos alicerces entre os que se contaban a publicación de dicionarios, gramáticas e obras antolóxicas. Así poderíase devolverlle ao galego e á súa cultura a dignidade que mecerían e que moitos lle furtaban.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS E DOCUMENTAIS

- ANEIROS, Rosa (coord.) (2008): *Papés d'Emprenta Condenada. A Escrita Galega entre 1797 e 1846. I*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz, notas histórico-biográficas de Xosé Ramón Barreiro Fernández. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- ANGUEIRA, Anxo (2013): *Das «copras» de Sarmiento ós «cantares» de Rosalía de Castro: cara a unha nova periodización do Rexurdimento*. Berlín: Frank & Timme.
- ÁLVAREZ RAMOS, Miguel Ángel & Cristina ÁLVAREZ MILLÁN (2007): *Los viajes literarios de Pascual de Gayangos (1850-1857) y el origen de la archivística española moderna*. Madrid: CSIC.
- ARAG (s. d.): [*Coloquio de 24 galegos rústicos / Martín Sarmiento*]. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-354-15-1. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=369051>>.
- ARAG (1844-1851): *Composicións galegas de Marcial Valladares*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-354-29. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=369083>>.
- ARAG (1852-1854): *Escola de Obra Pía de Santa María de Luou (Teo)*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-21-2-3. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=429664>>.
- ARAG (1856-III-9¹): *Borrado de carta de Antonio de la Iglesia a Manuel Anta*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-22. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367852>>.
- ARAG (1856-III-9²): *Borrado de carta de Antonio de la Iglesia a Florencio Pol*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-21. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367851>>.
- ARAG (1856-III-12): *Borrado de carta de Antonio de la Iglesia a Marcial Valladares*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-24. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367854>>.
- ARAG (1856-III-14): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a Francisco Javier Rodríguez*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-25. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367855>>.
- ARAG (1856-III-15): *Borrado de carta de Antonio de la Iglesia a Manuel Vázquez de Parga Somoza, Conde de Pallares*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-27. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367857>>.
- ARAG (1856-III-17): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a José María Vidal*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-28. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367858>>.

*Antonio de la Iglesia e a difusión da literatura galega en 1856:
un proxecto de antoloxía literaria*

- ARAG (1856-III-18): *Carta de Francisco Javier Rodríguez a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-29. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367859>>.
- ARAG (1856-III-19): *Carta de Manuel Anta a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-30. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367860>>.
- ARAG (1856-III-19): *Carta de Manuel Vázquez de Parga a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-31. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367861>>.
- ARAG (1856-III-24): *Carta de Florencio Pol a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-33. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367863>>.
- ARAG (1856-III-25): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a Francisco Javier Rodríguez*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-34. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367864>>.
- ARAG (1856-III-26): *Carta de José María Vidal a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-35. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367865>>.
- ARAG (1856-III-29): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a José María Vidal*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-37. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367867>>.
- ARAG (1856-IV-26): *Carta de José María Vidal a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-39. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367869>>.
- ARAG (1856-IV-28): *Carta de Francisco Javier Rodríguez a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-40. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367870>>.
- ARAG (1856-V-14): *Carta de Francisco Javier Rodríguez a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-41. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367871>>.
- ARAG (1856-V-16): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a Francisco Javier Rodríguez*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-42. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367872>>.
- ARAG (1856-V-18): *Carta de Pedro Antonio Gil a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-45. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367875>>.
- ARAG (1856-V-21): *Carta de Francisco Javier Rodríguez a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-47. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367877>>.
- ARAG (1856-V-28): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a Francisco Javier Rodríguez*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-48. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367878>>.
- ARAG (1856-VI-29): *Carta de Francisco Javier Rodríguez a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-51. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367881>>.
- ARAG (1856-VII-3): *Carta de Juan García Conde a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-52. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367882>>.
- ARAG (1856-VII-5): *Carta de Domingo Camino a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-53. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367883>>.
- ARAG (1857-II-23): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a Francisco Lamas*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-54. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367884>>.
- ARAG (1857-III-17): *Carta de Florencio Pol a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-55. En liña: <<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367885>>.

- ARAG (1857-IV-19): *Borrador de carta Antonio de la Iglesia a Francisco Javier Rodríguez*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-57. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367887>>.
- ARAG (1857-V-28): *Borrador de carta de Antonio de la Iglesia a Andrés Bellón Somoza*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-59. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367889>>.
- ARAG (1857-IX-4): *Carta de Andrés Bellón Somoza a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-60. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367890>>.
- ARAG (1858-II-22): *Carta de Xoán Manuel Pintos a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-73. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367903>>.
- ARAG (1858-III-17): *Borrador de carta de Antonio de la Iglesia a Xoán Manuel Pintos*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-93-77. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=367907>>.
- ARAG (1860-IX-15): *Carta de José M. Vidal a Antonio de la Iglesia*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-133-42. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=368650>>.
- ARAG (1862-VII-29): *Convenio entre a Galicia: Revista Universal de este Reino e a testamentaría de Francisco Javier Rodríguez para a edición do Dicionario Gallego-Castellano*. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-151-07. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=368735>>.
- ARAG ([1863]¹): [*Dicionario Gallego-Castellano*]. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-151-28. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=368756>>.
- ARAG ([1863]²): [*Dicionario Gallego-Castellano*]. Fondo Irmáns De la Iglesia, C-152-1. En liña: <<http://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=368757>>.
- AXEITOS, Xosé Luís (2002): “A recepción da obra do padre Sarmiento en Galicia”. *Congreso sobre Frei Martín Sarmiento. Actas das xornadas celebradas en Pontevedra os días 23, 24 e 25 de maio de 2002*. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, 253-65.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (2003): *Parlamentarios de Galicia. Biografías de deputados e senadores (1810-2003)*, 2 vols., 2.ª ed. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Real Academia Galega.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (2003²): *Historia de la Universidad de Santiago de Compostela*, vol. III. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela / Parlamento de Galicia.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (2012): *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1979): “Castellano y gallego en el *Álbum de la Caridad*”. *Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, vol. II, 33-7.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1981): *Historia da literatura galega contemporánea: 1808-1936*, 3.ª ed. Vigo: Galaxia.
- CHARTIER, Roger (1993): *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*. Madrid: Alianza Editorial.
- DOBARRO PAZ, Xosé María (1991): “Dous poemas inéditos de Alberto Camino”. En M. Brea & F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade, vol. 2, 443-9.
- DOBARRO PAZ, Xosé María (2004): “De vodas reais e o levantamento de 1846: un poema inédito de Alberto Camino”. En R. Álvarez e A. Santamarina (eds.): *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 111-22.
- FERNÁNDEZ SALGADO, Xosé Antón (2002): *Marcial Valladares (1821-1903): lingua, literatura e folclore*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- FILGUEIRA VALVERDE, J. Fernando (1972): “El P. Sarmiento en el Museo de Pontevedra”. *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXVII, 74-103.

*Antonio de la Iglesia e a difusión da literatura galega en 1856:
un proxecto de antoloxía literaria*

- Guía de forasteros de Madrid para el año de 1856.* Madrid: [s.a.] (Imprenta Nacional).
- Guía mercantil de España: año de 1829, primera parte.* Madrid: [s.a.] (Imprenta de I. Sancha).
- HERMIDA, Carme (1992): *Os precursores da normalización.* Vigo: Xerais.
- HERMIDA, Carme (2007): *O «Diccionario del dialecto gallego» de Luís Aguirre del Río.* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Instituto de Estudios Gallegos «Padre Sarmiento».
- IGLESIA, Antonio de la (1861-III-15): “A la memoria de Alberto Camino”. *Galicia. Revista Universal de Este Reino* 12, 185-6.
- IGLESIA, Francisco de la (1856-X-9): “Ó espertador dos cantores gallegos”. *El Defensor de Galicia* 4, 2-3.
- IGLESIA, Francisco de la (2011): *Poesías.* Ed., limiar e notas de María Rosa Saurín de la Iglesia. A Coruña: Real Academia Galega.
- LÓPEZ, Teresa (2016): “A literatura galega nas gramáticas do século XIX”. *Estudos de lingüística galega* 8, 147-66.
- MARTÍNEZ GONZÁLEZ, Xurxo (2015): *La Oliva (1856-1857) Un xornal galeguista e progresista na so-leira do Rexurdimento.* Tese de doutoramento. Universidade de Vigo.
- NEIRA DE MOSQUERA, Antonio (1847): *Manual del viajero en la Catedral de Santiago.* Madrid: [s. n.]
- PENA, Xosé Ramón (2016): *Historia da Literatura Galega II. De 1853 a 1916. O Rexurdimento.* Vigo: Xerais.
- PENSADO, José Luis (1976): *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega: I el Diccionario Gallego-Castellano de F. J. Rodríguez y su repercusión en la lexicografía gallega.* Salamanca: Universidad de Salamanca.
- PENSADO, Xosé Luís (1995): *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858).* A Coruña: Real Academia Galega.
- PEREIRA, Fernando & José SOUSA (1993): “Un testimonio sobre los comienzos de la enseñanza académica del dibujo en Galicia”. *Anuario Brigantino* 16, 197-208.
- RÁBADE VILLAR, María do Cebreiro (2004): *As antoloxías de poesía en Galicia e Cataluña: representación poética e ficción lóxica.* Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- SAURÍN DE LA IGLESIA, María Rosa (2003): *Antonio, Francisco y Benigno de la Iglesia: una biografía intelectual.* Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos.
- ST CLAIR, William (2004): *The Reading Nation in the Romantic Period.* Cambridge: University Press.
- VALLADARES NÚÑEZ, Marcial (1884): *Diccionario gallego-castellano.* Santiago de Compostela: [s.n.].
- VILLAAMIL Y CASTRO, José (1909): *La catedral de Santiago: breve descripción histórica.* Madrid: [s. n.].
- VILLANUEVA, Carlos (1994): *Los villancicos gallegos.* A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- VV.AA (1862): *Álbum de la Caridad: Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos.* A Coruña: Imprenta del Hospicio Provincial.
- XOVE FERREIRO, Xosé (2009): “Un texto inédito de 1842 de Juan Manuel Pintos”. *Boletín da Real Academia Galega* 370, 253-5.
- ZEPEDANO Y CARNERO, José María (1870): *Historia y descripción arqueológica de la basílica compostelana.* Lugo: Soto Freire.